

พิธีกรรมงานศพแบบล้านนา: สื่อพิธีกรรมกับความเข้มแข็งของชุมชน*

A northern funeral: Ritualistic media & community strength

บุษยากร ตีระพุดิกุลชัย**

busayagorn@hotmail.com

กาญจนา แก้วเทพ***

kkawthep@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการแสดงให้เห็นว่าพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาเป็นสื่อพิธีกรรม ผู้เขียนวิเคราะห์เอกสารควบคู่กับการวิจัยภาคสนามโดยสังเกตการณ์พิธีกรรมงานศพงานหนึ่งในหมู่บ้าน บ้านคง อำเภอสบปราบ จังหวัดลำปาง

จากการวิเคราะห์เอกสารพบว่า ในอดีต งานศพแบบล้านนามีบทบาทในเชิงสังคม วัฒนธรรม กิจกรรมต่างๆ มีเป้าหมายที่จะช่วยเหลือครอบครัวผู้ตายทั้งในเชิงจิตวิทยาและเศรษฐกิจ ผู้หญิงจะช่วยกันเตรียมอาหารและสิ่งของ ในขณะที่ผู้ชายทำงานช่าง เช่น การทำโลงศพ สิ่งของในพิธีกรรม เช่น ดุงสามหาง หรือห่อข้าวต้ม เป็นชุดของสัญญาณที่แสดงให้เห็นความเชื่อของชาวล้านนาเกี่ยวกับโลกที่ทับซ้อนของคนเป็นและคนตาย รวมถึงชี้ว่าความตายเป็นสังขารของทุกชีวิต

ข้อมูลที่ได้จากการสังเกตการณ์ในงานศพและสัมภาษณ์ผู้ร่วมงาน พบว่าแต่ละครอบครัวจะต้องนำข้าวสารอย่างน้อย 2 ลิตรมาอบให้ครอบครัวผู้ตายเพื่อเลี้ยงดูแขกในงาน ผู้คนยังคงช่วยกันทำอาหารและเข้าป่าเพื่อหาไม้ฟืน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 ชุมชนได้พยายามรื้อฟื้นกิจกรรมทำโลงศพและปราสาทศพขึ้นอีกครั้ง และประสบความสำเร็จเป็นรูปธรรมในปี พ.ศ. 2548

กิจกรรมต่างๆ ส่งผลให้พิธีกรรมงานศพแบบล้านนาเป็นสื่อพิธีกรรม โดยเชื่อมโยงให้ผู้คนมาสัมพันธ์กันเพื่อช่วยเหลือครอบครัวผู้ตาย ส่งผลให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง สิ่งของและกิจกรรมในงานศพส่งผลต่อการรับรู้ของคนที่มีต่อตนเองและอัตลักษณ์ร่วมของกลุ่มในฐานะผู้พึ่งพาตนเอง

คำสำคัญ: พิธีกรรมงานศพแบบล้านนา, สื่อพิธีกรรม, บทบาทหน้าที่ของสื่อพิธีกรรมงานศพ

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรดุษฎีบัณฑิตของนางสาวบุษยากร ตีระพุดิกุลชัย เรื่อง “กระบวนการสื่อสารเพื่อปรับแปลงความหมายในพิธีกรรมงานศพ - Communication process to transform meanings in funeral rituals” โดยมี รองศาสตราจารย์ ดร. กาญจนา แก้วเทพ เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

** นิสิตระดับดุษฎีบัณฑิต คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

*** รองศาสตราจารย์ประจำคณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Abstract

This article aims to demonstrate how a northern funeral can be considered as ritualistic media. The author researched documents and conducted a field study, observing a northern funeral in Ban Dong Village, Lampang Province, Thailand.

According to the documents analyzed, in the past, northern funerals played a vital role in socio-cultural dimensions. Various activities performed during the rituals aimed to psychologically and economically support the deceased's family. Women cooked and prepared materials needed for the ceremony while men did carpentry work. Things such as a three-tail flag and a bag containing food and every day life goods were used as a set of signs to demonstrate belief in the overlapping worlds of life and death and to declare death as the truth.

According to the information gathered from the observation and interviews with people at the funeral, it was found that every family helped the deceased's family by offering at least two liters of rice to help feed people at the funeral. They also joined together to cook food and go into the forest to collect firewood. Since 2004, the villagers have tried to revive some activities that had been abandoned. Then, in 2005, they successfully gathered together to make coffins and a temporary castellated spirit house.

Thus, a northern funeral can be considered as ritualistic media as it brings people together performed to help the deceased, as well as to strengthen community power. Both the objects and activities during the funeral have an impact on the villagers' perception of themselves and their collective identity, as individuals and community.

Keywords: northern Thai funeral rituals, ritualistic media, functions of ritualistic media

1. บทนำ

การตายเป็นธรรมชาติสามัญของสิ่งมีชีวิตทุกประเภทในโลกนี้ แต่คงจะมีเพียงมนุษย์เท่านั้นที่ได้สร้างสรรค์ประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับการตายเพื่อสื่อสารทั้งกับตนเอง ญาติมิตร ผู้ที่ล่วงลับ รวมถึงสิ่งที่สูงส่งในความเชื่อของมนุษย์ในแต่ละวัฒนธรรม ด้วยเหตุนี้ พิธีกรรมงานศพที่อาจถูกมองโดยผิวเผินว่าเป็นเพียงแบบแผนกิจกรรมที่ทำต่อๆ กันมาเพื่อจัดการกับศพผู้ตาย จึงแฝงเร้นความหมายมากมายสำหรับมนุษย์ในการสืบทอดวิถีชีวิตและวิถีชุมชน ดังเช่น พิธีกรรมงานศพของชาวไทลื้อ อ. กาศสินธุ์ ซึ่งมีประเพณีการเดินสากและการถอนเสาจังกอนในงานศพโดยลูกเขยและหลานเขย ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับสายตระกูลของฝ่ายหญิง (สนใจศึกษาเพิ่มเติมได้จากงานวิจัยของสุทัศน์ ต้นสุวรรณ, 2536)

พิธีกรรมงานศพของชาวเหนือหรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “พิธีกรรมงานศพแบบล้านนา” ก็เช่นเดียวกัน มีบทบาทหน้าที่ทั้งในมิติเชิงสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมหลายประการ และหากมองผ่านแว่นของนักนิเทศศาสตร์ก็จะพบว่าพิธีกรรมงานศพแบบล้านนานั้นเป็นสื่อที่เชื่อมร้อยผู้คนให้มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน เป็นสื่อที่ส่งความหมายสำคัญให้มนุษย์ได้รับรู้เกี่ยวกับตนเอง ครอบครัว และชุมชนของคนในแ่งมุมต่างๆ บทความชิ้นนี้จึงมุ่งที่จะวิเคราะห์พิธีกรรมงานศพแบบล้านนาในประเด็นสถานะของความเป็นสื่อดังกล่าว โดยนำเสนอเนื้อหาภาคทฤษฎีในเบื้องต้น ก่อนจะนำเสนอข้อมูลที่ได้จากการศึกษาภาคสนาม และการวิเคราะห์ข้อมูลโดยอาศัยภาคทฤษฎีเป็นแนวทางการวิเคราะห์ ด้วยเหตุนี้ เนื้อหาในบทความจะแบ่งออกเป็น 7 ส่วน ประกอบด้วย 1) บทนำ 2) วัตถุประสงค์ในการศึกษา 3) วิธีวิทยาในการศึกษา 4) พิธีกรรมงานศพแบบล้านนา: รูปแบบและคุณค่า 5) พิธีกรรมงานศพแบบล้านนา: คุณลักษณะของความเป็นสื่อ 6) พิธีกรรมงานศพแบบล้านนาที่ชุมชนบ้านดง จ. ลำปาง และ 7) บทส่งท้าย: พิธีกรรมงานศพแบบล้านนา สื่อเพื่อสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

2. วัตถุประสงค์ในการศึกษา

การศึกษาในครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจสถานภาพและคุณลักษณะต่างๆ ของพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาซึ่งเป็นสื่อพิธีกรรมอีกประเภทหนึ่ง นอกจากนี้ยังต้องการศึกษาพลวัตของสื่อดังกล่าวในหมู่บ้านบ้านดง อ. สบปราบ จ. ลำปาง ตามสภาพความเป็นจริงที่ปรากฏ

3. วิธีวิทยาในการศึกษา

การศึกษาในครั้งนี้ ผู้เขียนใช้ระเบียบวิธีการศึกษาเชิงคุณภาพ (qualitative research) ประกอบด้วยการศึกษาเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง (documentary research) การสัมภาษณ์เชิงลึก (in-depth interview) และการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมในพิธีกรรมงานศพจำนวน 1 งาน ของชาวชุมชนบ้านดง อ. สบปราบ จ. ลำปาง การตรวจสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูล กระทำโดยใช้การตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (data triangulation) คือการเก็บข้อมูลประเด็นเดียวกันจากผู้ที่มีส่วนได้เสียแต่ละกลุ่ม นอกจากนี้ ยังได้จัดทำเวทีคืนข้อมูลการศึกษาให้กับชุมชน เพื่อให้ชุมชนได้ร่วมกันตรวจสอบความถูกต้องและความน่าเชื่อถือของข้อมูลจากทัศนะของคนใน

4. พิธีกรรมงานศพแบบล้านนา: รูปแบบและคุณค่า

คำว่า “พิธีกรรม” (ritual) มีความหมายอันลึกซึ้งที่แสดงให้เห็นถึงวิถีทางวัฒนธรรมของเผ่าพันธุ์ต่างๆ เอกลักษณ์ที่สำคัญยิ่งของพิธีกรรมก็คือการเป็นช่องทางสื่อสารที่สำคัญที่เชื่อมโยงระหว่างมนุษย์ ธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติ เอริก รอดเทนบูเลอร์ (Rothenbuhler, E. W., 1998: 3-27) ได้นิยามว่า “พิธีกรรม” หมายถึงการแสดงอย่างมีเจตนาของแบบแผนพฤติกรรมบางอย่างซึ่งเป็นสิ่งสัญลักษณ์ อันมีผลกระทบหรือมีส่วนร่วมในชีวิตสังคม พร้อมทั้งแสดงทัศนะว่า พิธีกรรมนั้นเป็นองค์ประกอบสำคัญในชีวิตมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งสิ้นชีวิต เป็นกิจกรรมหลักที่สำคัญของชีวิตทางสังคม ทั้งนี้ พิธีกรรมจะมีลักษณะสำคัญหลายประการ หากมองจากมิติต่างๆ เช่น พิธีกรรมคือการลงมือกระทำ มิใช่เป็นเพียงการคิดคำนึง และมักเป็นการกระทำที่มีแบบแผนอันชัดเจน ประกอบด้วยขั้นตอนและกรรมวิธีที่กระทำซ้ำแล้วซ้ำเล่าจนกลายเป็นความเคยชิน หากจะมีการเปลี่ยนแปลง ก็มักเป็นไปอย่างเชื่องช้า นอกจากนี้ พิธีกรรมยังเป็นการแสดง ซึ่งสื่อให้เห็นถึงสถานะในการสื่อสาร เมื่อเป็นการแสดง พิธีกรรมย่อมเกี่ยวพันกับผู้นำเสนอและผู้ชม นั่นคือเป็นการแสดง “บางสิ่งบางอย่าง” สำหรับ “ใครบางคน” นั่นเอง พร้อมกันนี้ กาญจนา แก้วเทพ (2549: 28-29) เห็นว่า “พิธีกรรม” ในฐานะที่เป็นการแสดงแบบหนึ่ง ก็มีองค์ประกอบการแสดงครบถ้วน ทั้ง ตัวละคร ฉาก การกระทำ บทเจรจา ดนตรีประกอบ รวมถึงแก่นเรื่อง บ่อยครั้งที่เราพบว่าการแสดงออกทางพิธีกรรมมักมีปัจจัยด้านคุณค่าและความงามเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

ในขณะที่มีพิธีกรรมเกิดขึ้น ผู้เข้าร่วมย่อมตระหนักว่าตนได้เข้าไปมีส่วนร่วมในพิธีกรรมนั้นๆ แล้ว ไม่ว่าจะในฐานะผู้แสดงหรือผู้ชมซึ่งเป็นประจักษ์พยานก็ตาม แต่พิธีกรรมมิได้เกิดขึ้นเพียงเพื่อให้ความรื่นเริงบันเทิงใจเท่านั้น หากแต่พิธีกรรมมีความจริงจังและความหมายบางอย่างแอบแฝงอยู่เสมอ และยิ่งไปกว่านั้น พิธีกรรมต่างๆ ล้วนมีเป้าหมายและโครงสร้างเชิงสังคมหรือความเป็นกลุ่มก้อนกำกับอยู่ เอมีล เดอร์ไคม์ (Emile Durkheim)

นักสังคมวิทยาที่สนใจศาสนาในมิติเชิงสังคม แสดงทัศนะว่า พิธีกรรมเป็นการกระทำที่ส่งสารหรือความเชื่อร่วมไปยังสมาชิกเพื่อย้ำให้ปัจเจกในฐานะสมาชิกของสังคมรับรู้ถึงความเชื่อที่มีร่วมกัน (ศรยุทธ เอี่ยมเอื้อยุทธ, 2552: 36) ในฐานะที่พิธีกรรมเป็นสื่อประเภทหนึ่ง นอกเหนือจากระยะเวลาอันยาวนานที่พิธีกรรมมีบทบาทในชีวิตมนุษย์มานับแต่ดึกดำบรรพ์ จวบจนกระทั่งปัจจุบัน ยังเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปด้วยว่าพิธีกรรมเป็นสื่อที่สามารถระดมพลังของคนและชุมชน ได้อย่างเข้มข้นมากที่สุดอีกด้วย

พิธีกรรมงานศพแบบล้านนาแต่ดั้งเดิมกำเนิดขึ้นเพื่อสื่อถึงความเชื่อร่วมกันของชาวล้านนาเกี่ยวกับโลกของคนเป็นและโลกของคนตาย ชาวล้านนามีโลกทัศน์ว่าโลกของคนเป็นและคนตายนั้น ไม่ได้แยกออกจากกัน โดยเด็ดขาด แต่ยังคงมีความเชื่อมโยงถึงกันได้ผ่านพิธีกรรมต่างๆ เช่น ประเพณีการเลี้ยงผีปู่ย่าเพื่อให้วิญญาณบรรพบุรุษได้รับรู้ถึงความกตัญญูของลูกหลานข้างหลัง สิ่งนี้นับเป็นความเชื่อพื้นฐานของกลุ่มชนในวัฒนธรรมไท-ลาวทุกกลุ่ม แสง จันทร์งาม (ใน อภิธาน สมใจ, 2541: 22) แสดงทัศนะว่าเมื่อพุทธศาสนาเข้ามาสู่วัฒนธรรมล้านนาในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 ก็พบว่ามีการผสมผสานระหว่างพุทธศาสนาทั้ง 2 นิกายคือเถรวาทและมหายานกับศาสนาฮินดูหรือพราหมณ์ และความเชื่อถือทางไสยศาสตร์ โชคกลางต่างๆ จึงไม่ใช่เรื่องน่าประหลาดใจ หากพบว่าในชุมชนต่างๆ ทางภาคเหนือตอนบนจะมีหอผีปู่ย่าตั้งอยู่ภายในบริเวณบ้านเรือนที่พักอาศัยของผู้คน

การจัดการศพแบบล้านนาในอดีตเป็นไปอย่างเรียบง่าย เนื่องจากชุมชนแต่ดั้งเดิมบ้านเรือนตั้งอยู่ค่อนข้างห่างไกลกัน เมื่อมีคนตาย ผู้ที่เข้าไปมีส่วนร่วมใกล้ชิด นอกจากญาติพี่น้องแล้วก็มักเป็นเพื่อนบ้านใกล้เคียงเท่านั้น วิธีจัดการศพและขั้นตอนการประกอบพิธีกรรมงานศพของชาวล้านนาในอดีตที่จะนำเสนอต่อไปนี้ ประมวลมาจากศรีเลา เกษพรหม (ม.ป.ป.: 124-131) ซึ่งระบุว่า เมื่อมีคนตาย ญาติพี่น้องและคนใกล้ชิดจะคิดไฟต้มน้ำร้อนให้เดือด รอน้ำอุ่นแล้วนำมาอาบศพ สิ่งของที่จำเป็นมีเสื้อผ้าและฝ้ายต้อง เสื้อจะใช้เป็นที่รองศพ ส่วนฝ้ายต้องจะใช้สำหรับมัดตราสัง

สำหรับโลงศพนั้น ในสมัยโบราณจะใช้ต้นจันทน์เป็นท่อน ขุดเบิกเป็นโลง ขุดจากด้านบนลงไปจนทะลุด้านล่าง ส่วนก้นด้านในทำเป็นเหงือก (กรอบรองรับตะแกรง) โดยรอบใช้ไม้ไผ่ผ่าเป็นซีก ตีเป็นระแนง วางบนเหงือกของโลงอีกทีหนึ่ง วางศพพร้อมกับเสื้อบนไม้ระแนงนั้น ต่อมาเมื่อมีเสื้อ จึงเสียดันจันทน์ให้เป็นแผ่นแล้วประกอบเป็นโลงที่มีลักษณะเป็นหีบ

บนฝาโลงศพจะมีตุ้มเหล็กตุ้มทอง (ตุ้ม หมายถึง ชง) มะพร้าวแก่ปอกเปลือก มีขันข้าวตอกดอกไม้ตั้งไว้ เมื่อศพยังอยู่ในเรือน ลูกหลานต้องจัดสำรับกับข้าวนำมาตั้งไว้ข้างศพวันละสามมื้อ เมื่อยกมาตั้งต้องเคาะโลงบอกให้ศพกินข้าวทุกครั้ง

ขณะที่ตั้งศพบำเพ็ญกุศล จะต้องจัดหาเครื่องสักการะมาตั้งไว้ใกล้ศพ ซึ่งมีหลายอย่าง ได้แก่ ใฝ่ยาม ตุงสามหาง บาตรพระ ถุงห่อข้าวซึ่งทำจากผ้าขาว ใฝ่อาหาร เมียง บุหรี่ และเข็ม เข็มผ้า ใฝ่ขลุ่ยซึ่งเป็นด้ายดิบสำหรับพระสงฆ์จูงศพไปป่าช้า ตุงเหล็กตุงทอง และมะพร้าว สำหรับล้างหน้าศพก่อนเผา สิ่งเหล่านี้นับได้ว่าเป็นชุดของสัญญาณ (set of signs) อันสื่อถึง ความคิดความเชื่อของคนล้านนามีต่อชีวิตและความตายและความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่าง โลกของคนเป็นและโลกของคนตาย เช่น เชื่อว่าคนตายต้องเดินทางไปสู่โลกแห่งความตาย จึงต้องทำถุงห่อข้าวเพื่อเป็นเสบียงและอุปกรณ์ในการเดินทาง

สำหรับตุงสามหาง ศรีเลา เกษพรหม (ม.ป.ป.: 132) อธิบายว่าเป็นตุงที่ทำจากผ้าหรือ กระดาษสาสีขาว กว้างประมาณ 50 เซนติเมตร สูงประมาณ 1 เมตร ถึง 1 เมตรครึ่ง ส่วนบน ตั้งแต่หัวถึงเอวมีลักษณะคล้ายกับคน ส่วนล่างตัดเป็นแฉกสามแฉก หรือสามหาง โดยจะนำ ตุงสามหางผูกติดกับปลายไม้ปักไว้ข้างโลงศพ เมื่อนำศพไปสู่ป่าช้าจะมีคนแบกตุงสามหาง นำหน้า ดังนั้น เมื่อใครเห็นตุงสามหางนี้ก็จะรู้ได้ทันทีว่าขบวนศพกำลังจะผ่านไปทางนั้น ความหมายเชิงสัญญาณของตุงสามหางมีผู้อธิบายไว้โดยอิงแง่มุมทางพุทธศาสนาว่าหางทั้งสาม ของตุงสามหางเป็นปริศนาธรรมที่ชี้ให้เห็นถึง โลกะ โทสะ และโมหะ อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้มนุษย์ยังคงเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ ไม่ไปสู่ความหลุดพ้นโดยสมบูรณ์

ในสมัยโบราณ ผู้ที่พอมิฐานะจะเตรียมกระดานไม้จั่วไว้ที่บ้านเสมอ โดยจะติดกับ เสาใต้ถุนบ้าน หรือทำเป็นเตียงนั่งเล่นใต้ถุน เมื่อมีคนตาย จะจัดเอาไม้กระดานนั้นมา ประกอบเป็นโลง วันกำหนดเผาศพ ทางล้านนาจะหลีกเลี่ยงไม่ให้ตรงกับวันพระและวันเก้า กอง (วันขึ้น 9 ค่ำ แรม 9 ค่ำ) เนื่องจากในหลายพื้นที่ของภาคเหนือ มีความเชื่อว่าวันดังกล่าว เป็นวันอัปมงคล

ในช่วงเช้าของวันเผาศพ ลูกหลานของผู้ตายมักจะทำพิธีบวชหน้าไฟเพื่ออุทิศส่วน กุศลให้กับผู้ตาย ณ วัดในชุมชน หลังจากพระสงฆ์และสามเณรฉันเพลที่วัดเสร็จแล้วจะ เดินทางมาบ้านงานศพเพื่อประกอบพิธีกรรม ญาติจะจูงศพลงจากบ้าน โดยจูงด้านปลายเท้า ศพลงบันไดก้านกล้วยจำลอง ซึ่งวางทาบบันไดจริง เมื่อหามศพลงไปแล้วจึงจะยกบันไดก้าน กล้วยออก หลังจากนั้นจะนำศพขึ้นวางบน “ไม้ศพ” หรือเรือนสำหรับปลงซากศพคนตายซึ่งมี รูปพรรณสัณฐานแตกต่างกันออกไปตามฐานะทางสังคมของคนตาย เช่น แมวควบ ปากกระ บาน หลังกลาย และปราสาท แต่ในปัจจุบันนี้ ไม่ว่าผู้ตายจะมีฐานะเช่นไร ก็นิยมใช้ไม้ศพ แบบปราสาทเหมือนกันทั้งสิ้น เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมภายใต้ ความเฟื่องฟูของระบบทุนนิยมซึ่งส่งผลให้พิธีกรรมงานศพกลายเป็นพื้นที่สำหรับแสดงฐานะ หน้าตาทางเศรษฐกิจของเจ้าภาพแทน

ขบวนหามศพไปป่าช้าจะมีการจัดลำดับ ประกอบด้วย คนแบกตุง 3 หางพร้อมทั้ง สะพายถุงห่อข้าว พระสงฆ์จูงศพ เมื่อขบวนศพหยุดตรงหน้าศาลาป่าช้าแล้ว ชาวบ้านจะ

ช่วยกันตัดไม้ไผ่ที่ใช้ทำคานหามศพ เพื่อทำกระบอกลงน้ำสำหรับกรวดน้ำ และผ้าไม้เป็นซีกสำหรับทำไม้เท้าให้พระสงฆ์ถือออกมาพิจารณาผ้า เมื่อพระสงฆ์พิจารณาผ้าบังสุกุลเสร็จแล้ว ก็จะนำน้ำมะพร้าวล้างหน้าศพ นำโลงศพที่ทำด้วยไม้จริงไปคว่ำลง แล้วใช้ขวานสับด้านล่างตรงกลางโลงให้เป็นช่อง ส่วนศพนั้น จะตัดเชือกที่มีดม้อมัดทำออกแล้วยกศพใส่ในโลงเหมือนเดิม หลังจากนั้นจะนำศพเวียนซ้ายรอบเชิงตะกอน แล้วจึงยกศพขึ้นกองฟืนเพื่อเผาศพ

นอกเหนือจากพิธีการข้างต้น ยังมีกิจกรรมอีกอย่างหนึ่งของพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาที่น่าสนใจ นั่นก็คือการอยู่ “เฮือนเฮียน” ซึ่งหมายถึงการกลับไปยังบ้านเจ้าภาพงานศพอีกครั้งหนึ่ง เหตุที่เรียกว่า “เฮือนเฮียน” ก็เพราะบ้านที่คนในครอบครัวได้ตายจากไปจะอยู่ในสภาพเงิบเหงาว่างเปล่า หลังจากเผาศพเสร็จแล้ว ชาวบ้านจะกลับไปยังบ้านศพอีกครั้งเพื่อช่วยเก็บข้าวของเครื่องใช้ ทำความสะอาดบริเวณบ้าน เจ้าภาพจะนำภาชนะบรรจุน้ำส้มป่อยตั้งไว้ที่ประตูบ้านเพื่อให้ผู้ที่กลับจากการเผาศพประพรมสิริชะ กลางคืน ชาวบ้านจะยังอยู่ที่บ้านศพเพื่อเป็นเพื่อนเจ้าภาพ หนุ่มสาวได้มีโอกาสพบปะพูดคุยกัน คนเฒ่าคนแก่จะเล่านิทานตลกพื้นบ้านให้เด็กๆ และผู้สนใจฟัง บางครั้งก็นำคำวรรณกรรมพื้นบ้านมาเล่าสู่กันฟัง หรือบรรเลงเสลื้อ ซอ ซึ่งให้เจ้าภาพคลายความเศร้าโศก เมื่อถึงเวลาอนจะจับกลุ่มกันนอนกลางห้องโถง โดยคนที่ชาวบ้านมานอนเป็นเพื่อนนี้จะใช้เวลา 3 คืน หรือ 7 คืน

หากวิเคราะห์กิจกรรมการอยู่เฮือนเฮียน ก็จะเห็นมิติทั้งทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่น่าสนใจหลายประการ เบื้องต้น มิติทางสังคมของการอยู่เฮือนเฮียนคือการทำให้ครอบครัวผู้ตายเกิดความอบอุ่นใจ สบายใจ และได้ผ่อนคลายทั้งทางร่างกายและจิตใจ หลังจากเหนื่อยล้าจากการจัดงานศพมานานวัน นอกจากนี้ คนหนุ่มคนสาวก็ได้อาศัยกิจกรรมดังกล่าวในการเรียนรู้นิสัยใจคอของกันและกันไปพร้อมกัน ในขณะเดียวกัน การที่เพื่อนบ้านได้มีโอกาสเข้าไปพูดคุยอย่างใกล้ชิดที่บ้าน ก็จะทำให้สามารถสังเกตเห็นสภาพความเป็นอยู่ของครอบครัวผู้ตาย และประเมินได้ว่าชุมชนสามารถจะช่วยเหลือครอบครัวผู้ตายได้อย่างไรบ้าง เช่น ช่วยเหลือเรื่องข้าวปลาอาหาร สิ่งของเครื่องใช้ หรือเงินทอง ส่วนนี้นับเป็นการทำหน้าที่เชิงเศรษฐกิจของการอยู่เฮือนเฮียน ส่วนการละเล่นต่างๆ ที่เกิดขึ้นในระหว่างนั้น ทำให้คนเฒ่าคนแก่ คนหนุ่มคนสาว และเยาวชน ได้มีโอกาสสื่อสารกันอย่างใกล้ชิด ได้ถ่ายทอดเรื่องเล่าของชุมชน ถ่ายทอดทักษะการแสดงศิลปะพื้นบ้าน เด็กๆ ได้มีโอกาสเรียนรู้ศิลปะวัฒนธรรมพื้นถิ่น โดยเริ่มต้นจากการเป็นผู้เสพ และเป็นโอกาสที่จะได้พัฒนาทักษะขึ้นไปเป็นผู้สังสารและถ่ายทอดในอนาคต ส่วนนี้ นับได้ว่า การอยู่เฮือนเฮียนได้ทำบทบาทเป็นเวทีสำหรับการผลิต ถ่ายทอด บริโภค และผลิตซ้ำวัฒนธรรมและอัตลักษณ์ของชาวล้านนาได้เป็นอย่างดี

5. พิธีกรรมงานศพแบบล้านนา: คุณลักษณะของความเป็นสื่อ

กาญจนา แก้วเทพ (2549: 11-32) ใช้มุมมองทางนิเทศศาสตร์ในการศึกษาพิธีกรรม และเห็นว่าพิธีกรรมมีฐานะเป็นรูปแบบการสื่อสารชนิดหนึ่ง โดยได้เสนอคุณลักษณะของสื่อพิธีกรรมเพื่อใช้ในการวิเคราะห์ประกอบด้วยคุณลักษณะ 12 ประการ ได้แก่ 1. ประเภทของพิธีกรรม 2. ความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมกับชีวิตจริง 3. การตรวจสอบสถานภาพปัจจุบันของพิธีกรรม 4. ผู้ที่เกี่ยวข้อง 5. ระบบการแบ่งงานกันทำ 6. ช่วงเวลา 7. พื้นที่/สถานที่ 8. สิ่งของเครื่องเช่นไหว้ในพิธีกรรม 9. ขั้นตอนของการทำกิจกรรม 10. รูปแบบ/เนื้อหา-ความหมาย-คุณค่า 11. อารมณ์/จังหวะ และ 12. บทบาท/หน้าที่ของสื่อพิธีกรรม

พิธีกรรมงานศพแบบล้านนาก็มีฐานะเป็นสื่อพิธีกรรมเช่นเดียวกัน ภายใต้การนิยามว่าพิธีกรรมงานศพนั้นเป็นกิจกรรมซึ่งถ่ายทอดความหมายในการรับรู้ของผู้คน และ/หรือเชื่อมโยงผู้คนให้สื่อสารกัน ที่คนในชุมชนมีส่วนร่วมในจัดทำขึ้นเมื่อมีผู้เสียชีวิต ด้วยนิยามนี้ผู้เขียนได้ใช้คุณลักษณะ 12 ประการของสื่อพิธีกรรมมาวิเคราะห์พิธีกรรมงานศพแบบล้านนาโดยมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

ภาพที่ 1 คุณลักษณะสื่อพิธีกรรมของพิธีกรรมงานศพแบบล้านนา

5.1 ประเภทของสื่อพิธีกรรม พิธีกรรมงานศพจัดเป็นพิธีกรรมที่ทำตามวัฏจักรของชีวิต (เกิด แก่ เจ็บ ตาย) ที่เป็นพิธีกรรมส่วนบุคคล/กลุ่ม

5.2 ความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมกับชีวิตจริง ในกรณีของพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาที่กล่าวไว้ก่อนหน้านี้อาจวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมกับชีวิตจริงได้หลายแง่มุม ได้แก่

5.2.1 พิธีกรรมงานศพแบบล้านนาที่มีขั้นตอนปลีกย่อยหลายประการนั้น ชี้ให้เห็นว่าการจะสืบทอดพิธีกรรมดังกล่าวไว้ได้จะต้องอาศัยพลังความร่วมมือจากคนในชุมชนหลายฝ่าย ลำพังครอบครัวผู้ตายเพียงครอบครัวเดียวไม่สามารถทำให้พิธีกรรมงานศพดำเนินไปได้โดยสมบูรณ์ด้วยเหตุนี้ ประเพณีใดที่เป็นองค์ประกอบปลีกย่อยของพิธีกรรมงานศพที่สูญหายไปก็สามารถสะท้อนให้เห็นว่าชุมชนอ่อนแอลงในด้านใดบ้าง อาทิ ประเพณี “เสียนเย็น” ซึ่ง

ผู้เขียนได้สอบถามผู้คนบางส่วนที่เป็นชาวล้านนา และพบว่าประเพณีดังกล่าวแทบจะสูญหายไปแล้วในสังคมเมืองหรือกึ่งเมืองกึ่งชนบทในภาคเหนือ จะพบได้ก็เพียงในบางพื้นที่ซึ่งยังคงมีสภาพความเป็นชุมชนสูงเท่านั้น

5.2.2 ข้าวของเครื่องใช้ในพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาเป็นข้าวของเครื่องใช้ที่ใช้ในชีวิตประจำวันของชาวล้านนาเอง อาทิ น้ำมันส้มป่อย เสื้อ กรวยดอกไม้ ข้าว กล้วย และ “ก๊วย” หรือตระกร้า แต่อาจมีลักษณะพิเศษบางประการเพิ่มเติมเข้ามา เช่น ลักษณะรูปร่างของ “ก๊วย” ซึ่งจะต้องสานแบบพิเศษเรียกว่า “ก๊วยตีนจ้ำง”

5.3 การตรวจสอบสถานภาพปัจจุบันของพิธีกรรม กรณีของพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาในปัจจุบัน นับว่าอยู่ในสภาพที่เริ่มป่วยกระเสาะกระแสะ ทั้งนี้ เนื่องจากรายละเอียดพิธีกรรมบางอย่างก็เริ่มตกหล่นหายไป ในชุมชนเมืองส่วนมากก็ได้ปรับรูปแบบพิธีกรรมงานศพให้เหมือนกับพิธีกรรมงานศพของภาคกลางแบบในเมืองตามกระแสนิยม แต่ในขณะเดียวกัน ก็เริ่มมีกลุ่มคนในชุมชนหลายแห่งที่ต้องการรื้อฟื้นคุณลักษณะที่ดั้งเดิมของพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาลงกลับคืนมา ดังที่ปรากฏในชุมชนบ้านดง ซึ่งจะได้กล่าวถึงเป็นอันดับต่อไป

5.4 ผู้ที่เกี่ยวข้อง จากการวิเคราะห์เอกสาร พบว่าผู้ที่เกี่ยวข้องในพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาแต่เดิมนั้นประกอบไปด้วยคนทุกเพศทุกวัยที่เข้ามามีส่วนร่วม ซึ่งแต่ละคนมีบทบาทหน้าที่แตกต่างกันออกไป เช่น ผู้ประกอบพิธีกรรม มีทั้งพระสงฆ์ มัคทายก สล่าเก้า (ซึ่งมีทั้งคุณสมบัติทางช่างและความรู้ทางวิชาอาคมแบบสัปเหร่อมาผสมผสานกัน) และญาติใกล้ชิดของผู้ตาย และผู้เข้าร่วมในกิจกรรมอื่นๆ ของพิธีกรรม เช่น กลุ่มแม่บ้านที่ช่วยกันดูแลเรื่องอาหาร คนเฒ่าคนแก่ที่เล่าเจื้อยให้คนหนุ่มคนสาวและเด็กๆ ฟังระหว่างการอยู่เฝ้าเรือน รวมไปถึงคนในชุมชนที่เข้าร่วมเป็นพยานในพิธีกรรมงานศพของผู้ตาย

5.5 ระบบการแบ่งงานกันทำ เมื่อวิเคราะห์ระบบการแบ่งงานกันทำในพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาก็พบว่า มีการกล่าวถึงข้าวของเครื่องใช้และกิจกรรมต่างๆ ในงานศพที่เกี่ยวข้องไปถึงระบบการแบ่งงานกันทำด้วย ได้แก่ กลุ่มคนที่ดูแลเรื่องขั้นตอนพิธีกรรม (พระสงฆ์, มัคทายก, สัปเหร่อ) กลุ่มคนที่ดูแลเรื่องงานไม้และงานช่าง (การทำโลง, ไม้ศพ) กลุ่มคนที่ดูแลเรื่องสิ่งของที่ใช้ประกอบในพิธีกรรม (กรวยดอกไม้ ตุ๊ก กระทงพร้อมอาหาร ถูงห่อข้าวพร้อมทั้งเครื่องใช้บางอย่าง) กลุ่มคนที่ประกอบอาหารเพื่อเลี้ยงดูแขกหรือ กลุ่มคนที่ทำหน้าที่บรรเทาความเศร้าโศก (การเล่าเจื้อย การเล่าคำว การบรรเลงระนาด ซอ ซึง) และกลุ่มคนผู้เป็นผู้ชม ผู้ฟังรวมทั้งเข้าร่วมในพิธีกรรม ซึ่งมีทั้งผู้ใหญ่และเด็ก ลักษณะของการแบ่งงานกันทำดังกล่าวในพิธีกรรมงานศพเป็นคุณลักษณะอีกประการหนึ่งของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมซึ่งเน้นการระดมสรรพกำลังและความร่วมมือร่วมใจจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้ โดยมีเป้าหมายเพื่อการ

แบ่งปันข้อมูลข่าวสาร ความรู้ ประสบการณ์ รวมไปถึงอารมณ์ความรู้สึก และความเข้าใจร่วมกันนั่นเอง

5.6 ช่วงเวลา พิธีกรรมงานศพแบบล้านนานั้นจะเกิดขึ้นตามวัฏจักรชีวิต ซึ่งเกิดขึ้นตามวาระโอกาสที่มีผู้เสียชีวิตลง (occasional ritual) อย่างไรก็ตาม ก็มีข้อห้ามบางประการเกี่ยวกับช่วงเวลาในการประกอบพิธีกรรมด้วย ได้แก่ การหลีกเลี่ยงไม่เผาศพในวันพระหรือวันเก้ากอง (ขึ้น 9 ค่ำ แรม 9 ค่ำ)

5.7 พื้นที่/สถานที่ พื้นที่และสถานที่ในการประกอบพิธีกรรมงานศพแบบล้านนานั้นเกี่ยวข้องกับบ้าน วัด และป่าช้า นอกจากนี้ ยังมีการระบุถึงข้อปฏิบัติบางประการเกี่ยวกับพื้นที่ต่างๆ ดังที่ปรากฏในหัวข้อพิธีกรรมงานศพแบบล้านนา ได้แก่ การจูงศพลงจากบ้านต้องทำบันไดก้านกล้วยจำลองซึ่งวางทาบบันไดจริงและการไม่เคลื่อนศพผ่านบ้านหรือสวนของผู้อื่น

5.8 สิ่งของเครื่องเซ่นไหว้ในพิธีกรรม สิ่งของเครื่องเซ่นไหว้ในพิธีกรรมงานศพแบบล้านนานั้นสามารถแบ่งได้เป็นสิ่งของเครื่องเซ่นไหว้ที่มีอยู่แล้วในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะเป็น ข้าวกล้วย เข้ม เสือ และสิ่งของเครื่องเซ่นไหว้ที่ต้องทำขึ้นโดยเฉพาะ เช่น ไม้ศพ กล้วยดอกไม้ ตุ๊กตาสามหาง ก้วยตันจ้าง เป็นต้น โดยสิ่งของเครื่องเซ่นไหว้ที่สำคัญมีความหมายดังนี้ ตุ๊กตาสามหางมีความหมายในเชิงปริศนาธรรม สื่อถึง อนิจจัง (ไม่เที่ยง) ทุกขัง (ไม่สามารถทนอยู่ได้) อนัตตา (ไม่มีตัวไม่มีตน) หรือ โลกะ (ความโลภ) โทสะ (ความโกรธ) และโมหะ (ความหลง) กล้วยดอกไม้ เป็นเครื่องสักการะองค์พระรัตนตรัย ส่วนไฟขามนั้น มีคำอธิบายไว้หลายประการ เช่น เป็นไฟเพื่อนำคนตายไปสู่ความสว่างและความหลุดพ้น เป็นต้น

5.9 ขั้นตอนของการทำกิจกรรม หากแบ่งขั้นตอนการทำกิจกรรมในพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ ช่วงก่อนทำกิจกรรม ช่วงระหว่างทำกิจกรรม และช่วงหลังทำกิจกรรม ก็จะพบว่าช่วงก่อนทำกิจกรรมคือช่วงของการเตรียมศพ (ซึ่งในความเป็นจริงก็มีกิจกรรมต่างๆ มากมายเกิดขึ้นในช่วงนี้ด้วย แต่จำนวนผู้เข้าร่วมในกิจกรรมดังกล่าวจะมีจำนวนจำกัด จะต้องเป็นผู้รู้ในพิธีกรรมและญาติพี่น้องที่ใกล้ชิดเท่านั้น) ได้แก่ การอาบน้ำศพ การมัดตราสังศพ และการนำศพใส่โลง) พิธีกรรมการบำเพ็ญกุศลก่อนการเผาศพและพิธีกรรมการเผาศพถือว่าอยู่ในช่วงระหว่างทำกิจกรรม และช่วงเวลาหลังจากนั้น ไม่ว่าจะเป็น การช่วยกันเก็บข้าวของอุปกรณ์ที่ใช้ในระหว่างพิธีกรรม หรือการดูแลครอบครัวของญาติผู้ตายในภายหลัง ถือว่าเป็นช่วงหลังทำกิจกรรม

5.10 รูปแบบ/เนื้อหา-ความหมาย-คุณค่า ในขณะที่รูปแบบพิธีกรรมงานศพล้านนาในอดีตนั้นได้แฝงเนื้อหา ความหมาย และคุณค่าด้านความเชื่อความศรัทธาของชาวล้านนาเกี่ยวกับพุทธศาสนาและการนับถือผีเข้าไว้ด้วยกันอย่างกลมกลืน เช่น การนำเงินหรือหมากใส่ไว้ใน

ปากผู้ตาย ซึ่งแฝงความหมายข้อคิดว่าคนเรานั้น เมื่อตายไปแล้ว ไม่ว่าจะป็นทรัพย์สินเงินทองที่สะสมไว้มากมาย หรือแม้แต่หมากรักคำ ก็ไม่สามารถนำติดตัวไปได้ หรือการที่นำกระตังใส่ข้าวปลาอาหารไปวางไว้ใกล้เชิงตะกอนเพื่อเซ่นไหว้ผีเจี๊ยะเหมียง ดังนั้น ในยุคปัจจุบัน หากพบว่ารายละเอียดของพิธีกรรมบางอย่างได้ตกหล่นสูญหายไป ก็สะท้อนว่าเนื้อหา ความหมาย หรือคุณค่าที่เคยมีอยู่ก็ย่อมตกหล่นสูญหายไปด้วย

5.11 อารมณ์/จังหวะ อารมณ์ของพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาแต่ดั้งเดิมนั้น พื้นอารมณ์โดยส่วนใหญ่อยู่บนความเคร่งขรึมและสำรวม เพราะต้องการน้อมนำใจของผู้เข้าร่วมในพิธีกรรมให้เป็นกุศล ได้แก่ การตั้งใจอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้ผู้ตายได้ไปสู่สุคติ หรือไม่เกิดความขัดเคืองใจจนให้โทษกับลูกหลาน การน้อมใจเข้าสู่ธรรมะเรื่องมรณานุสติเพื่อไม่ให้ประมาทในการดำเนินชีวิต เจือด้วยพื้นอารมณ์ของความรู้สึกร่วมกันของคนในชุมชนในการช่วยเหลือเกื้อกูล แบ่งทุกข์ปันสุขซึ่งกันและกัน ที่ปรากฏในช่วงของกิจกรรมการอยู่เฝ้าเรือนอย่างใดก็ตาม เมื่อวิเคราะห์อารมณ์ของพิธีกรรมงานศพในปัจจุบันกลับพบว่าอารมณ์แห่งความเคร่งขรึมและสำรมนั้นเจือจางลงไปมาก แต่มีอารมณ์ของความบันเทิงและบรรยากาศของการพบปะญาติมิตรเข้ามาแทนที่เป็นส่วนมาก ซึ่งเป็นพื้นอารมณ์ที่ชุมชนโดยรวมรับรู้ร่วมกัน

5.12 บทบาท/หน้าที่ของสื่อพิธีกรรม พิธีกรรมงานศพแบบล้านนามีบทบาทหน้าที่ที่เห็นชัดเจนหลายประการ ได้แก่ การสร้างความอบอุ่นมั่นคงทางจิตใจให้กับครอบครัวของผู้ตาย เป็นการปลอบขวัญ คลายความกังวล และเป็นการสืบทอดความเชื่อเรื่องผี ความศรัทธาทางศาสนา เป็นเวทีที่ประกาศให้ชุมชนรับทราบถึงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับครอบครัวหนึ่งๆ ซึ่งส่งผลให้เกิดความช่วยเหลือ การเกื้อกูลกันในทางที่จำเป็น ทั้งในเชิงสังคมและเชิงเศรษฐกิจ ทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง เป็นที่พึ่งได้ มีความเป็นเอกภาพในชุมชน และยังเป็น การสืบทอดอัตลักษณ์ตัวตนของความเป็นชาวล้านนาอีกด้วย อย่างไรก็ตาม เมื่อมีความเปลี่ยนแปลงด้านเวลา ทำให้พิธีกรรมงานศพแบบล้านนาก็มีการเปลี่ยนหน้าที่บางอย่างไปด้วย ที่เห็นได้ชัดเจนคือ พิธีกรรมงานศพได้กลายเป็นเวทีสำหรับแสดงอัตลักษณ์ในระดับปัจเจก ได้แก่ ความมั่งคั่งหรือความมีหน้ามีตาของผู้ตายและครอบครัว แต่การเป็นพื้นที่เปิดให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในชุมชนกลับลดน้อยลง

6. พิธีกรรมงานศพแบบล้านนาที่ชุมชนบ้านดง จ.ลำปาง

บ้านดงเป็นหมู่บ้านขนาดกลาง ประกอบด้วยครัวเรือนจำนวน 156 หลังคาเรือน ซึ่งตั้งอยู่ที่ ต. ในยาง อ. สบปราบ จ. ลำปาง และเป็นชุมชนที่มีความพยายามจะรื้อฟื้นความหมาย และคุณค่าของพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาให้คงอยู่โดยปฏิบัติการผ่านงานวิจัยท้องถิ่นเพื่อ

งคเหล่านี้ในงานศพ ภายใต้ชื่อโครงการจัดระเบียบสังคมบ้านดง ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ในปี พ.ศ. 2545 ทั้งนี้ ก่อนหน้าปี พ.ศ. 2545 พิธีกรรมงานศพของชุมชนมีความเปลี่ยนแปลงไปหลายประการจากอดีต ไม่ว่าจะเป็นการจัดพิธีกรรมงานศพที่มีความหรูหราเพิ่มมากขึ้น ข้าวของเครื่องใช้ในพิธีกรรมหลายอย่างซึ่งเคยทำเองก็กลายเป็นการซื้อหาจากร้านค้าทั้งในและนอกชุมชน ไม่ว่าจะเป็นชุดสังฆทาน ไม้ศพที่มีลักษณะเป็นปราสาทศพ หรือโลงศพ และการต้อนรับขับสู้แขกเหรื่อที่มาในงานด้วยการเลี้ยงเหล้า ซึ่งส่งผลให้บรรยากาศของพิธีกรรมขาดความสำรวม อีกทั้งยังเพิ่มภาระให้กับเจ้าภาพงานศพ ภายหลังจากการดำเนินโครงการวิจัยท้องถิ่น โดยใช้กระบวนการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเป็นแกนหลักในการเคลื่อนไหว (อย่างไรก็ดี ในบทความนี้จะไม่กล่าวถึงรายละเอียดดังกล่าว เนื่องจากเป้าหมายของบทความต้องการแสดงให้เห็นสถานะความเป็นสื่อพิธีกรรมของงานศพล้านนาเท่านั้น) เมื่อผ่านมาจนถึงปัจจุบัน ผู้เขียนได้เข้าไปศึกษาชุมชนและสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมเพื่อค้นหาว่าพิธีกรรมงานศพของชุมชนมีลักษณะอย่างไร ปัญหาที่เคยปรากฏก่อนหน้าการทำโครงการยังคงมีอยู่หรือไม่ พิธีกรรมงานศพในปัจจุบันมีคุณลักษณะของความเป็นสื่อพิธีกรรมหรือไม่ เมื่อนำมาเทียบเคียงกับคุณลักษณะของพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาในอดีตที่ได้จากการทบทวนวรรณกรรม ผลของการศึกษามีสาระสำคัญดังนี้

6.1 ภาพปัจจุบันของพิธีกรรมงานศพที่ชุมชนบ้านดง

ชุมชนบ้านดงในปัจจุบันยังคงสืบทอดวัฒนธรรมการ “หอมเงิน หอมคร้ว” เพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เมื่อมีการตายเกิดขึ้น นอกเหนือจากการใส่ซองทำบุญแล้ว เพื่อนบ้านทุกคนจะนำข้าวสารอย่างน้อย 2 ลิตรมาอบให้เจ้าภาพงานศพ หากเป็นญาติพี่น้องที่ใกล้ชิดก็อาจนำมาอบให้มากกว่านั้น วิธีการ “หอมเงิน หอมคร้ว” ดังกล่าวทำให้เจ้าภาพไม่ต้องเสียเงินไปซื้อข้าวสารเพื่อนำมาหุงหารับรองแขกที่มาร่วมงานตลอดระยะเวลาที่ประกอบพิธีกรรม นอกจากนี้ หากเป็นช่วงฤดูเก็บเกี่ยวผลผลิตอื่นๆ เพื่อนบ้านก็อาจนำพืชผักอื่นๆ มาสมทบด้วย เช่น พริก กระเทียม หอมแดง เป็นต้น

ระหว่างวันที่ 18-21 ธันวาคม พ.ศ. 2552 ผู้เขียนได้มีโอกาสเข้าไปสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมในพิธีกรรมงานศพของนางผาย เทพอุด ชาวชุมชนบ้านดง พบว่าครอบครัวนางผายตั้งศพไว้ที่บ้าน โดยนำศพใส่โลงเย็น ซึ่งเป็นโลงศพที่ทำจากสแตนเลส มีระบบไฟฟ้าเพื่อควบคุมความเย็นเพื่อช่วยรักษาสภาพศพ โลงเย็นนี้เป็นทรัพย์สินของชุมชน ส่วนโลงไม้ที่ชาวบ้านในชุมชนที่มีฝีมือทางช่างช่วยกันจัดเตรียมวัสดุอุปกรณ์ โดยมีอุปกรณ์หลักคือแผ่นไม้อัดและไม้ทำโครงเพื่อนำมาประกอบเป็นโลงศพ รวมถึงปราสาทศพด้วย และเริ่มลงมือทำตั้งแต่วันแรกของผู้ตายเสียชีวิต หากมีวัสดุอุปกรณ์พร้อม ชุมชนบ้านดงใช้เวลาเพียงหนึ่งวันถึงหนึ่งวันครึ่งในการทำโลงศพ ส่วนปราสาทศพใช้เวลาทำประมาณ 2 วัน ค่าใช้จ่ายสำหรับ

จัดหาวัสดุอุปกรณ์สำหรับทำโลงศพและปราสาทศพของชุมชนนั้นตกอยู่ในราว 1,000-1,500 บาท ซึ่งหากซื้อหาจากร้านค้าภายนอกจะต้องใช้เงินสูงถึงประมาณ 7,000-10,000 บาท

ระหว่างนั้น กลุ่มผู้สูงอายุก็จัดเตรียมสิ่งของเครื่องประกอบพิธีกรรม อาทิ ขันส่น้ำแห่ และขันถอน ซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญคือกรวยดอกไม้ กรวยหมาก กรวยพลู ต้นดอก ต้นเทียน กลุ่มพ่อบ้านจะมีหน้าที่ออกไปหาฟันจากป่าชุมชนมาใช้ในการหุงหาอาหารและเผาศพ ส่วนไม้ไผ่นำมาใช้ในการทำปราสาทศพ กลุ่มแม่บ้านในหมู่บ้านจะจัดเตรียมอาหารสำหรับเลี้ยงดูผู้ที่มาร่วมงานทั้งหมด เวลากลางวัน มีการนิมนต์พระสงฆ์มาเทศน์ธรรม ซึ่งเป็นการเทศน์โดยใช้คัมภีร์พื้นเมือง ส่วนการสวดพระอภิธรรมนั้นมีการเทศน์ในคืนแรกและคืนสุดท้าย ก่อนวันฌาปนกิจศพ (วันดา)

ภาพที่ 2 กลุ่มส่น้ำกำลังช่วยกันประกอบโลงศพ

ในวันดา มีพิธีกรรมที่สำคัญทั้งพิธีदान (ทาน) สิ่งของเครื่องใช้ไปให้ผู้ตาย และพิธีถอนศพ ซึ่งเป็นพิธีเคลื่อนย้ายศพออกจากโลงเย็นมาใส่โลงไม้ที่ชุมชนทำเอง แล้วเคลื่อนศพลงจากบ้านมาใส่ปราสาทศพ ในคืนวันดามีการสวดอภิธรรมและเป็นคืนที่มีผู้มาร่วมงานศพจำนวนมาก ทั้งคนในชุมชนเองและจากชุมชนใกล้เคียง นอกเหนือจากนี้ ในคืนวันดายังเป็นคืนที่กลุ่มวัยรุ่นคนหนุ่มสาวของชุมชนจะมาช่วยคนแก่อั้งเลซึ่งต้องใช้ทั้งเวลาและแรงงานในการปรุง

และเมื่อถึงเวลาเช้าของวันฉาปนกิจศพ ในช่วงเช้าจะมีการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตาย เมื่อพระสงฆ์สวดเสร็จ คนทั้งชุมชนจะรับประทานอาหารร่วมกัน จนถึงเวลาประมาณ 12.30 น. จะมีพิธีเคลื่อนศพจากบ้านงานไปสู่ป่าช้าของชุมชน โดยคนทั้งชุมชนจะร่วมกันแห่ศพ โดยมีคนถือตุ่มสามหางเดินนำหน้า พระสงฆ์จะนำจูงศพออกมาจากบ้าน โดยมีคนร่วมขบวนไปเป็นแถวยาวจนถึงป่าช้า เมื่อถึงป่าช้า กลุ่มสล่าแห่ ซึ่งเป็นคนของชุมชนจะบรรเลงดนตรีปี่พาทย์ไปเรื่อยๆ จนถึงเวลาประกอบพิธีกรรมทางศาสนา พระสงฆ์ทอดผ้าบังสุกุล หลังจากนั้นกลุ่มส่าแห่จะนำน้ำมันไปราดบริเวณ โลงศพและเชิงตะกอน ก่อนจะจุดกระบอกไฟเพื่อเผาศพ หลังจากนั้น ผ่านไปอีก 3 วัน ผู้เชี่ยวชาญด้านพิธีกรรมของชุมชนซึ่งเป็นมัคนายก พร้อมด้วยลูกหลานของผู้ตายก็เข้าไปทำพิธีเก็บอัฐิของผู้ตาย

ทั้งหมดนี้เป็นภาพรวมโดยย่อของกิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นในพิธีกรรมงานศพดังกล่าว ทั้งนี้ ตลอดช่วงเวลาที่สังเกตการณ์ ผู้เขียนพบว่าไม่มีการนำเหล้ามาเลี้ยงดูแขกหรือที่มาในงาน ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่บริเวณครัว บนบ้าน หรือด้านหน้าบ้านที่ตั้งโต๊ะรับรองแขก มีเหล้าปรากฏอยู่เพียงจุดเดียวในพื้นที่พิธีกรรม นั่นก็คือ “เหล้า” ในขันตัก (ตักไม้ เลื่อยไม้) ซึ่งเป็นของเซ่นไหว้ครูช่างของกลุ่มสล่าที่ร่วมกันประกอบ โลงศพและปราสาทศพ ถึงแม้จะไม่มีการเลี้ยงเหล้าในพื้นที่พิธีกรรม แต่พบว่าผู้คนที่มาร่วมกันทำงานต่างๆ ในพิธีกรรมงานศพยังคงมีจำนวนมาก ส่วนประเพณีการอยู่เฝ้าเอนแบบเต็มรูปแบบดังที่ปรากฏในอดีตนั้นไม่มีแล้ว มีเพียงการมานอนเป็นเพื่อนที่บ้านเจ้าภาพงานศพ โดยลูกหลานหรือเครือญาติใกล้ชิดจำนวน 3-4 คน เท่านั้น

6.2 คุณลักษณะความเป็นสื่อของพิธีกรรมงานศพของชุมชนบ้านดง

ภายใต้หัวข้อนี้ ผู้เขียนจะได้วิเคราะห์พิธีกรรมงานศพของชุมชนบ้านดง โดยใช้คุณลักษณะของสื่อพิธีกรรมงานศพทั้ง 12 ข้อ ที่ได้นำเสนอไว้ในเบื้องต้นมาเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์ โดยข้อมูลทั่วไปวิเคราะห์ได้มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ภาพที่ 3 คุณลักษณะของพิธีกรรมงานศพของชุมชนบ้านดงในฐานะสื่อพิธีกรรม

6.2.1 ประเภทของพิธีกรรม พิธีกรรมงานศพของชุมชนบ้านดงยังคงเป็นพิธีกรรมที่ทำตามวัฏจักรของชีวิต (เกิด แก่ เจ็บ ตาย) ที่เป็นทั้งพิธีกรรมส่วนบุคคลและพิธีกรรมของกลุ่มในระดับชุมชนด้วย

6.2.2 ความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมกับชีวิตจริง พิธีกรรมงานศพของชุมชนบ้านดงยังคงแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมกับชีวิตจริงหลายประการ ดังนี้

1) พิธีกรรมงานศพยังคงอาศัยพลังความร่วมมือร่วมใจกันอย่างสูงของคนในชุมชน นับตั้งแต่การจัดเตรียมสถานที่ ข้าวของเครื่องใช้ประกอบพิธีกรรม รวมไปถึงการทำอาหาร และการทำโลงศพ/ปราสาทศพ เหตุที่ชุมชนสามารถทำเช่นนี้ได้มีสาเหตุเกี่ยวข้องกับปัจจัยหลัก 2 ประการ

ปัจจัยหลักประการแรก คือความเป็นหมู่บ้านขนาดกลางที่ผู้คนสืบรากเหง้ามาจาก บรรพบุรุษกลุ่มเล็กๆ ที่มาตั้งรกรากอยู่ที่นี่ จึงมีทั้งความเกี่ยวข้องทางเครือญาติที่เข้มข้นและมี ประวัติศาสตร์ร่วมกัน อีกทั้งคนจำนวนมากยังคงประกอบอาชีพเกษตรกรรมภายในท้องถิ่น จึงทำให้หาเวลาว่างสำหรับกิจกรรมชุมชน ได้ไม่ยากนัก

ปัจจัยหลักประการที่สอง คือการที่คนในชุมชนตระหนักถึงความแตกต่างระหว่าง สภาพที่ปรากฏในการจัดพิธีกรรมงานศพก่อนการเริ่มทำโครงการวิจัยในปี พ.ศ. 2545 ที่ ภายหลังจากจัดงานศพแทบทุกงาน เจ้าภาพจะมีภาระหนี้สินอันเกิดขึ้นจากการจัดงาน แต่เมื่อ สามารถลดหนี้ในงานศพได้สำเร็จตั้งแต่ปี พ.ศ. 2545 และต่อมาสามารถขยายผลไปสู่การทำ โลงศพ/ปราสาทศพเองจนสำเร็จในปี พ.ศ. 2548 ก็ทำให้เจ้าภาพงานศพทุกงานของชุมชนไม่มี ภาระหนี้สินที่ต้องแบกรับในภายหลังกิจจนถึงปัจจุบัน

ภาพที่ 4 ปราสาทศพที่คนในชุมชนร่วมกันทำขึ้น

2) ประเพณีการอยู่ “เฮือนเฮียน” ของชุมชนบ้านดงในปัจจุบันนี้ จะเรียกว่าสูญหายไป โดยสิ้นเชิงก็ไม่ใช่ แต่เป็นการหดตัวลงทั้งด้านขนาด (จำนวนคนที่อยู่เป็นเพื่อน/จำนวนวันที่อยู่เป็นเพื่อน) และด้านกิจกรรม (ไม่มีการละเล่นต่างๆ มีเพียงการรับประทานอาหารและพูดคุยกันในกลุ่มญาติสนิท) เหตุที่เป็นเช่นนี้เป็นผลมาจากปัจจัยด้านสภาพสังคม ที่คนมีสำนึกแบบปัจเจกชนนิยม (individualism) เพิ่มมากขึ้น แม้แต่ในสังคมชนบทอย่างชุมชนบ้านดงเองก็ตาม และปัจจัยด้านเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในสถานการณ์ปัจจุบันที่ชุมชนพยายามจะลดค่าใช้จ่ายที่ไม่จำเป็นในการจัดงานศพลงให้มากที่สุด

3) ข้าวของเครื่องใช้ในพิธีกรรมงานศพที่ชุมชนบ้านดงเป็นข้าวของเครื่องใช้ที่ใช้ในชีวิตประจำวัน อาทิ น้ำมันสัปปาย เสื่อ กรวยดอกไม้ ข้าว กล้วย พริกแห้ง และข้าวของบางส่วนในพิธีกรรมงานศพยังสะท้อนลักษณะของความเป็นชุมชนค่อนข้างสูง เนื่องจากเป็นสิ่งที่ของกลางที่ชุมชนร่วมกันใช้และดูแลรักษา ไม่ว่าจะเป็น โลงเฮียน ตุ๊กเหล็กตุ๊กทอง เต็นท์ โต๊ะ เก้าอี้ เครื่องครัว ถ้วยจาน และเครื่องดนตรีปี่พาทย์

อย่างไรก็ดี เป็นที่น่าสังเกตว่าความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมกับชีวิตจริงดังกล่าว จะเห็นได้ว่าส่วนที่มีการปรับเปลี่ยนอย่างเด่นชัดเป็นการปรับเปลี่ยนในมิติโครงสร้างเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นโครงสร้างส่วนล่าง (แก้ปัญหาด้านเศรษฐกิจ) แต่สำหรับในส่วน โครงสร้างส่วนบนซึ่งเป็นเรื่องของจิตสำนึก อุดมการณ์ คุณค่าและความหมายนั้น ผู้เขียนพบว่ากระบวนการผลิตซ้ำคุณค่าและความหมายในเชิงศาสนา ยังไม่ได้รับการต่อยอดเท่าที่ควร ในขณะที่กระบวนการผลิตซ้ำอุดมการณ์ทางสังคมในเรื่องของสำนึกเชิงชุมชนและการช่วยเหลือเกื้อกูลกันกลับดำเนินไปอย่างเข้มข้นมากกว่า ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับประเด็นดังกล่าวจะได้อภิปรายโดยละเอียดอีกครั้งในหัวข้อที่ 2.10

6.2.3 การตรวจสอบสถานภาพปัจจุบันของพิธีกรรม สถานภาพของสื่อพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาของชุมชนบ้านดงนั้นหากพิจารณาโดยเปรียบเทียบกับพิธีกรรมงานศพในตัวจังหวัดลำปางก็นับว่าพิธีกรรมงานศพของชุมชนบ้านดงนั้นมีสถานภาพที่เข้มแข็ง ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของการสืบทอดวัฒนธรรมความเชื่อและวิถีชีวิตแบบล้านนา เช่น การปรุงอาหารและขนมงานไม้ และงานกระดาษ และการเป็นสื่อในการเชื่อมร้อยปัจเจกและชุมชนให้มีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน อย่างไรก็ดี ประเด็นความเข้มแข็งในแง่ของเนื้อหาพิธีกรรมนั้น อาจต้องพิจารณาในหลายมิติ ซึ่งจะได้นำกล่าวถึงในหัวข้อที่ 6.2.10 รูปแบบ/เนื้อหา-ความหมาย-คุณค่าต่อไป

6.2.4 ผู้ที่เกี่ยวข้อง จากการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม พบว่าผู้ที่เกี่ยวข้องในพิธีกรรมงานศพของชุมชนบ้านดงนั้น ถึงแม้ว่าจะยังคงประกอบด้วยคนทุกเพศทุกวัยที่มีส่วนร่วม แต่คนส่วนมากเป็นคนเฒ่าคนแก่และกลุ่มพ่อแม่บ้านแม่บ้าน ซึ่งมีบทบาทหน้าที่ในแทบทุกขั้นตอนของกิจกรรมที่เกิดขึ้น ส่วนเยาวชนคนหนุ่มสาว วัยรุ่น และเด็กๆ นั้น มีจำนวนคนที่เข้าร่วม

และบทบาทหน้าที่ที่น้อยกว่ากลุ่มผู้ใหญ่และผู้สูงอายุ เท่าที่พบก็คือบทบาทของการช่วยคนแก่อังเลในคืนวันดา การเสิร์ฟน้ำและอาหารที่บ้านงานศพและที่ป่าช้า

6.2.5 ระบบการแบ่งงานกันทำ พิธีกรรมงานศพแบบล้านนาของชุมชนบ้านดงมีระบบการแบ่งงานกันทำที่ชัดเจน ได้แก่ คนเฒ่าคนแก่ทั้งชายหญิงและมีคนอายุดูแลเรื่องสิ่งของประกอบพิธีกรรมและขั้นตอนการประกอบพิธีกรรม กลุ่มพ่อบ้านที่มีฝีมือด้านงานช่างหรือที่เรียกว่ากลุ่มสล่าช่างของหมู่บ้านรับผิดชอบเรื่องการทำโลงศพและปราสาทศพ กลุ่มพ่อบ้านดูแลเรื่องการหาฟืน กลุ่มแม่บ้านดูแลเรื่องการประกอบอาหาร การจัดเก็บถ้วยชาม และการเสิร์ฟอาหาร โดยมีกลุ่มเยาวชนมาช่วยเสริม กลุ่มสล่าแห่งรับผิดชอบเรื่องการบรรเลงปี่พาทย์ระหว่างพิธีกรรม ส่วนพระสงฆ์รับผิดชอบเรื่องการมาเทศน์ธรรมและสวดอภิธรรม เมื่อมีพิธีกรรมงานศพเกิดขึ้น คนกลุ่มต่างๆ จะดำเนินการตามหน้าที่ของตน โดยไม่มีการก้าวล่วงซึ่งกันและกัน สังเกตได้จาก ในพื้นที่ครัวก็จะไม่มีผู้ชายเข้าไปยุ่งย่ำ ยกเว้นการเข้าไปยกของหนัก ส่วนบนเรือน ซึ่งเป็นพื้นที่ของคนเฒ่าคนแก่ แม่บ้านหรือคนหนุ่มสาวก็จะขึ้นไปเมื่อถึงเวลาเสิร์ฟอาหารหรือยกสิ่งของต่างๆ ลงมาจากเรือน

6.2.6 ช่วงเวลา พิธีกรรมงานศพของชุมชนบ้านดงนั้นจะจัดขึ้น โดยหลักแล้วไม่เฉพาะในวันพุธ วันศุกร์ โดยมีความเชื่อที่บอกเล่ากันปากต่อปากจากคนรุ่นสู่รุ่นว่าหากเผาศพวันพุธ วิญญาณผู้ตายจะรับบุญกุศลได้ยาก ส่วนวันศุกร์นั้น เชื่อกันว่าพระพุทธรูปเจ้าเสด็จปรินิพพานในวันนี้จึงไม่ควรเผาศพ แต่สำหรับวันพระนั้น มีความเชื่อว่าไม่ควรเผาศพ แต่ถ้าจำเป็นจริงๆ ก็สามารถเผาในวันพระได้ แต่ที่นี้ไม่มีมีความเชื่อเรื่องวันเก้ากอง (ขึ้น 9 ค่ำ แรม 9 ค่ำ) จึงสามารถเผาศพในวันเก้ากองได้

6.2.7 พื้นที่/สถานที่ พื้นที่และสถานที่หลักในการจัดพิธีกรรมงานศพของชุมชนบ้านดงคือที่บ้านของผู้ตายและป่าช้าของชุมชน ผู้เขียนพบว่าข้อปฏิบัติบางประการเกี่ยวกับพื้นที่ๆ ปราภฏในการทบทวนวรรณกรรมนั้น ไม่พบที่ชุมชนบ้านดง ไม่ว่าจะเป็นการทำบ้านไค่ก้านกล้วยจำลองทาบบันไดจริง และการไม่เคลื่อนศพผ่านบ้านหรือสวนของผู้อื่น จากการสอบถามคนเฒ่าคนแก่ พบว่าไม่มีการทำบ้านไค่ก้านกล้วยตามดั่งแต่ครั้งอดีต ส่วนการไม่เคลื่อนศพผ่านบ้านหรือสวนนั้น ในอดีตตั้งแต่สมัยปู่ย่าตายายเคยกระทำ แต่เมื่อมาถึงปัจจุบัน บ้านเรือนตั้งหนาแน่นขึ้นจึงเป็นไปได้ยากที่จะปฏิบัติตามข้อปฏิบัติดังกล่าว

6.2.8 สิ่งของเครื่องเซ่นไหว้ในพิธีกรรม สิ่งของเครื่องเซ่นไหว้ในพิธีกรรมงานศพของชุมชนบ้านดงนั้น ประกอบไปด้วยสิ่งของที่สามารถหาได้ในชีวิตประจำวัน เช่น ข้าวสาร กล้วย พริกแห้ง อาหารคาวหวาน และสิ่งของเครื่องเซ่นไหว้ที่ต้องทำขึ้นเป็นพิเศษ เช่น ขันถอนและขันสล่าแห่ ตุ้งสามหาง ดุงห่อข้าวหรือที่ชุมชนบ้านดงเรียกกันว่า “ห่อข้าวควน” แต่ไม่พบว่ามีการทำกล้วยดินจิ้งที่ชุมชนแห่งนี้ สิ่งที่น่าสนใจก็คือสิ่งของเครื่องเซ่นไหว้อย่างห่อข้าวควน

ซึ่งภายในบรรจุสิ่งของเครื่องใช้มากมาย ทั้งอาหารสด อาหารแห้ง รองเท้าแตะ เข็ม ค้าย ไฟฉาย ยาสิฟีน แปรงสีฟัน มีด ฯลฯ ซึ่งมีความเชื่อว่าอุทิศให้ผู้ตายเพื่อใช้ในการเดินทางไปสู่ภพภูมิอื่นนั้น เมื่อประกอบพิธีกรรมที่ป่าช้าเสร็จสิ้นแล้ว เจ้าภาพจะยกห่อข้าวคั่ววนให้กับกลุ่มสัปเหร่อนำไปใช้ในชาติประจำวันต่อไป นับว่ามีประโยชน์ทั้งในเชิงพิธีกรรมและปฏิบัติการในชีวิตจริงไปในคราวเดียวกัน และยังเป็นปฏิบัติการที่สะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดการใช้สอยทรัพยากรอย่างคุ้มค่าและก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดของชุมชนด้วย

6.2.9. ขั้นตอนของการทำกิจกรรม ขั้นตอนการทำกิจกรรมในพิธีกรรมงานศพของชุมชนบ้านดงยังคงแบ่งออกได้เป็น 3 ส่วน ได้แก่ ช่วงก่อนทำกิจกรรม ช่วงระหว่างทำกิจกรรม และช่วงหลังทำกิจกรรม ช่วงก่อนทำกิจกรรมคือช่วงของการเตรียมศพ ที่ชุมชนบ้านดง ลูกหลานญาติพี่น้องใกล้ชิด และผู้เชี่ยวชาญด้านพิธีกรรมจะเป็นผู้ทำกิจกรรมในส่วนนี้ นับตั้งแต่การอาบน้ำศพ การมัดตราสังศพ และการนำศพใส่โลง ซึ่งเป็นการเรียนรู้จากการบอกเล่าถ่ายทอดของคนรุ่นสู่รุ่นและการมีประสบการณ์ตรงในการจัดงานศพที่ผ่านมาในอดีต ช่วงระหว่างทำกิจกรรมคือพิธีกรรมการบำเพ็ญกุศลก่อนการเผาศพและพิธีกรรมการเผาศพ และช่วงเวลาหลังจากนั้น ไม่ว่าจะเป็นการจัดเก็บข้าวของเครื่องใช้ ทำความสะอาดสถานที่ ซึ่งในภาษาถิ่นเรียกว่าการ “ล้างผาม” การมาอยู่เป็นเพื่อนเจ้าภาพงานศพ การเก็บอัฐิ เหล่านี้ถือว่าเป็นช่วงหลังทำกิจกรรม

6.2.10 รูปแบบ/เนื้อหา-ความหมาย-คุณค่า เป็นที่น่าสนใจว่ารูปแบบพิธีกรรมงานศพของชุมชนบ้านดงที่แฝงเนื้อหา ความหมาย และคุณค่าด้านความเชื่อความศรัทธาที่เชื่อมโยงพุทธศาสนาและการนับถือผีเข้าด้วยกันยังคงปรากฏให้เห็นหลายอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการนำกรวยดอกไม้ใส่ในมือศพ การนำดินดอกดินเทียนตั้งบนโลงศพ ทั้งหมดนี้เพื่อเป็นเครื่องบูชาพระรัตนตรัย

การจัดเตรียมห่อข้าวคั่ววนมีความหมายว่าเป็นการอุทิศให้ผู้ตายได้นำสิ่งของในห่อข้าวไปใช้ระหว่างการเดินทางไปสู่ภพภูมิใหม่

การทำพิธีदान (ทาน) สิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ของผู้ตายแล้วทำพิธีไถ่ถอนออกมา ด้านหนึ่งก็เป็นการอุทิศสิ่งของเหล่านั้นให้กับผู้ตาย แต่อีกด้านหนึ่งก็สร้างความสบายใจให้กับครอบครัวผู้ตายในการนำสิ่งของเหล่านี้กลับมาใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันในภายหลัง

การโปรยข้าวตอกระหว่างที่แห่ศพจากบ้านไปยังป่าช้าซึ่งมีนัยยะ 2 ประการ ในแง่หนึ่งการโปรยข้าวตอกเปรียบเสมือนการร่วมส่งวิญญาณผู้ตายไปสู่สรวงสวรรค์ แต่ในขณะเดียวกัน ข้าวตอกก็เป็นสัญลักษณ์ของความตายซึ่งเป็นข้าวตรงข้ามกับการมีชีวิตอยู่ เหมือนกับข้าวตอกที่จะนำไปหว่านโปรยอย่างไรก็จะไม่งอกขึ้นใหม่อีกต่อไป

การจุดเทียนจังกอนข้างๆ โลงศพเมื่อเคลื่อนศพไปถึงป่าช้า เทียนจังกอนทั้ง 6 เล่มสื่อความหมายถึงอินทรียี่ทั้งหกในร่างกายที่กำลังจะแตกดับสลายไป

ภาพที่ 5 สัปเหร่อกำลังจุดเทียนจังกอน 6 เล่มข้างโลงศพ

แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าเนื้อหา คุณค่า และความหมายที่แฝงมากับสิ่งของและการกระทำเหล่านี้เป็นสิ่งที่ไม่ได้รับการถ่ายทอดไปสู่คนทั่วไปในชุมชนมากนัก คนวัยกลางคนส่วนใหญ่ รวมไปถึงผู้สูงอายุบางส่วนนั้นต่างรู้ว่าสิ่งของอะไรบ้างที่ต้องใช้ในพิธีกรรม แต่มักไม่เข้าใจถึงความหมายในเชิงศาสนาที่แฝงอยู่เบื้องหลัง ผู้ที่รู้ความหมายเหล่านี้คือผู้เชี่ยวชาญด้านพิธีกรรมอย่างหมอยาและพระสงฆ์ ประเด็นนี้สะท้อนให้เห็นว่า ในกระบวนการสื่อสารภายในงานศพ “สาร” ซึ่งมีสาระเกี่ยวข้องกับความเชื่อและหลักธรรมไม่ได้รับการถ่ายทอดจากผู้ส่งสารซึ่งเป็นผู้รู้ ไปสู่ผู้รับสารซึ่งเป็นคนทั่วไปในชุมชน

ในอีกด้านหนึ่ง รูปแบบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับมิติเชิงสังคมอันสะท้อนภาพการร่วมแรงร่วมใจกันของคนในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการร่วมกันจัดเตรียมสิ่งของประกอบพิธี การทำโลงศพและปราสาทศพ การช่วยกันทำอาหาร รวมไปถึงการขอมเงิน ขอมครว้นั้น เป็นสิ่งที่คนในชุมชนมีความเข้าใจเป็นอย่างดีถึงความหมายและคุณค่าที่แฝงอยู่ในกิจกรรมเหล่านี้ โดยเฉพาะความหมายของความสามัคคีกลมเกลียว เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน และความเอื้ออาทรเห็นอกเห็นใจกันของคนในชุมชน

“เวลามีกานม้งานก่อจะมาช่วยกันตั้งบ้าน กำนงานก่อแบ่งกันยะตามหมวด ผู้ใหญ่ประกาศเสียงตามสายก็ไปยะเลย บ่ได้เคือคร้อน (เวลามีงานก็จะมาช่วยกันตั้งหมู่บ้าน การงานแบ่งกันทำตามหมวดบ้าน ผู้ใหญ่บ้านประกาศเสียงตามสายก็ไปช่วยกันเลย ไม่มีใครต้องเคือคร้อนลำบาก)” (แก้วนา บุตรดี, สัมภาษณ์, 20 ธันวาคม 2552)

ด้วยเหตุนี้ สิ่งที่เป็นประเด็นที่ชุมชนต้องช่วยกันคิดพิจารณาต่อไปก็คือ ทำอย่างไรจึงจะสามารถรื้อฟื้นความหมายและคุณค่าในเชิงศาสนาของรูปแบบ (form) พิธีกรรม และถ่ายทอดส่งต่อไปยังคนรุ่นหลังได้ เช่นเดียวกันกับที่ชุมชนสามารถรื้อฟื้นความหมายและคุณค่าในเชิงสังคมของรูปแบบพิธีกรรมงานศพได้เป็นผลสำเร็จ

6.2.11 อารมณ์/จังหวะ อารมณ์ของพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาที่ชุมชนบ้านดงนั้นมีความซับซ้อนอยู่พอสมควร กล่าวคือ เมื่อขึ้นไปบนเรือนซึ่งเป็นที่ตั้งโลงเย็น จะพบว่าพื้นอารมณ์ส่วนใหญ่ในบริเวณนี้ยังคงมีความเคร่งขรึมและตำรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเวลาที่พระสงฆ์เทศน์ธรรมหรือสวดอภิธรรม แต่ในขณะที่เดียวกัน พื้นที่ที่เหลือส่วนใหญ่ในบริเวณบ้าน ไม่ว่าจะ เป็นบริเวณด้านหน้าและข้างบ้าน ซึ่งมักจะเป็นที่ตั้งโต๊ะและเก้าอี้รับรองแขกส่วนใหญ่ของงาน พื้นที่บริเวณด้านหลังบ้านซึ่งเป็นพื้นที่ครัว ในบริเวณเหล่านี้จะปรากฏอารมณ์ของความร่วมมือร่วมใจกันในการทำกิจกรรม บรรยากาศของการรวมญาติ ซึ่งมีได้ขรึมเข้ม ยังคงมีบรรยากาศของการพูดคุยหยอกล้อปรากฏให้เห็น เป็นอารมณ์ของการรวมพลังกันของชุมชน เพื่อแบ่งเบาภาระในงานของเจ้าภาพ ซึ่งนอกเหนือจากการช่วยผ่อนแรงกายแล้ว ที่สำคัญยิ่งกว่าคือการใส่ใจแบ่งปันทุกข์สุขของเจ้าภาพ ซึ่งมีผลดีต่อสุขภาวะทั้งในระดับปัจเจกคือครอบครัวเจ้าภาพงานและระดับชุมชน โดยองค์กรวม

6.2.12 บทบาท/หน้าที่ของสื่อพิธีกรรม จากข้อมูลทั้งหมด สามารถประมวลบทบาทหน้าที่ของพิธีกรรมงานศพในฐานะสื่อพิธีกรรมได้ 7 ประการ ได้แก่ 1) การทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกลุ่มต่างๆ ภายในชุมชนที่ได้มาพบปะพูดคุยกัน 2) ทำให้เกิดการถ่ายทอดและกระจายข้อมูลข่าวสารที่เกี่ยวข้องกับเจ้าภาพงานศพไปสู่ชุมชน รวมไปถึงข้อมูลข่าวสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนด้วย 3) ทำให้เกิดความเชื่อมโยงระหว่างปัจเจก (เจ้าภาพงานศพ) และชุมชน 4) เป็นช่องทางสำหรับการระดมความช่วยเหลือของชุมชนทั้งแรงงาน เงิน และสิ่งของอื่นๆ 5) สร้างขวัญและกำลังใจให้กับปัจเจกและชุมชน 6) ทำให้เกิดการสืบทอดความเชื่อและวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน รวมไปถึงทักษะทางช่างและงานฝีมือต่างๆ และ 7) เป็นสื่อที่ทำให้คนในชุมชนตระหนักถึงอัตลักษณ์ของคนและอัตลักษณ์ของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งศักยภาพในการพึ่งพาตนเอง

“ແກ່ກ່ອບ້ານເສາ ຫີດກ່ອບ້ານເສາ ປຣາສາທກ່ອບ້ານເສາ ຫຸ້ຍກັນແບ້ງ ຈ້າດຸ່ງາມ ຕະກ່ອນດ້ອຍ ເສີຍສາດາກໄປຮື້ອ ໃນເວີຍ ຍະຈະອີ່ເງິນເຫຼືອ ຄນຸ້ກຄນຍາກເປັນກ່ອຈະ ໄດ້ມີເຫຼືອ (ບວນແກ່ກື້ຂອງ ບ້ານເຮາ ໂລງສພແລະປຣາສາທພບ້ານເຮາກໍ່ຫຸ້ຍກັນທ່າເສີຍສວຍ ແຕ່ກ່ອນດ້ອຍເສີຍເງິນໄປຮື້ອ ໃນເມືອງ ທ່າຍ່າງນີ່ເງິນເຫຼືອ ຄນຍາກຄນຈນກໍ່ຍັງມີເງິນເຫຼືອ)” (ສຸຄ່າ ບຸຣຸປັດຍູູູາ, ສັມຄາຍຸດນ໌, 20 ວັນວາຄມ 2552)

7. บทส่งท้าย: พิธีกรรมงานศพแบบล้านนา สื่อเพื่อสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

หลังจากปี พ.ศ. 2545 ที่ชุมชนบ้านดง จ.ลำปาง ได้เริ่มต้นความพยายามในการแก้ปัญหาอันเกิดจากการจัดงานศพอย่างฟุ้งเฟ้อฟุ่มเฟือย มีทั้งการเลี้ยงเหล้าและการซื้อหาสิ่งของต่างๆ จากภายนอก มาสู่ความพยายามพึ่งพาตนเองให้มากขึ้น ปัจจุบัน เวลาผ่านมา 8 ปี เมื่อผู้เขียนเข้าไปศึกษาการจัดพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาที่ชุมชนบ้านดง พบว่านอกเหนือจากการที่ชุมชนสามารถแก้ไขปัญหาหนี้สินที่เกิดจากการจัดงานศพได้แล้ว สิ่งที่สำคัญก็คือ ชุมชนได้ตระหนักถึงบทบาทของพิธีกรรมงานศพแบบล้านนาในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน พิธีกรรมงานศพแบบล้านนาได้แสดงบทบาทในการเป็นสื่อพื้นบ้านในการผลิตและแพร่กระจายข้อมูลข่าวสารของปัจเจกผู้เป็นเจ้าภาพงานศพไปสู่ชุมชนให้ได้รับรู้ ช่วยสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกกับปัจเจก ไปสู่กลุ่มต่างๆ ภายในชุมชน และในที่สุดก็ได้เชื่อมร้อยปัจเจกกับชุมชน โดยองค์รวมทั้งในแง่ของการระดมความช่วยเหลือด้านจิตวิทยา (การสร้างขวัญและกำลังใจ) สังคม (การรับรู้ร่วมกันถึงสถานภาพใหม่ของครอบครัวผู้ตายจนนำไปสู่การช่วยเหลือดูแล) และเศรษฐกิจ (การแบ่งปันสิ่งของ เงินทอง) ซึ่งช่วยให้ครอบครัวเจ้าภาพงานศพในฐานะปัจเจกสามารถผ่านพ้นช่วงวิกฤติแห่งความสูญเสียไปได้ไม่ยากนัก ในขณะเดียวกัน ภาพของการช่วยเหลือกันคนละไม้คนละมือในพิธีกรรมงานศพเป็นสิ่งที่คนในชุมชนเป็นทั้งผู้สร้างสรรค์ขึ้นและได้ซึมซับรับรู้จากและเหตุการณ์เหล่านั้น ในแง่นี้กิจกรรมในพิธีกรรมงานศพได้ผลิตสารที่สร้างความเชื่อมั่นร่วมกันให้กับคนในชุมชนว่าเมื่อใดก็ตาม เมื่อถึงคราวที่ตนต้องเป็นเจ้าภาพงานศพบ้าง ก็ย่อมได้รับการช่วยเหลือในลักษณะเดียวกัน เป็นหลักประกันที่ชุมชนช่วยกันสร้างขึ้นและใช้ประโยชน์ร่วมกันนั่นเอง สิ่งเหล่านี้ส่งผลให้โครงสร้างระดับชุมชนมีความแข็งแกร่งยิ่งขึ้น นี่เป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งที่ชี้ให้เห็นว่าสื่อพิธีกรรมพื้นบ้านในท้องถิ่นของไทยที่หลายคนเคยมองข้าม แท้ที่จริงแล้วมีอิทธิพลต่อโครงสร้างของชุมชน เปรียบเสมือนสายใยที่ทำหน้าที่ยึดประสานหน่วยต่างๆ เข้าไว้ด้วยกันเป็นโครงข่ายใหญ่ และเป็นส่วนหนึ่งของคำตอบต่อคำถามที่ว่า เพราะเหตุใดชุมชนชนบทจึงยังคงดำรงอยู่ได้ภายใต้สภาพการณ์ปัจจุบันที่ช่องว่างทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมระหว่างเมืองกับชนบทนั้นกำลังถ่างกว้าง ส่งผลให้เมืองกับชนบทปริแยกห่างออกจากกันไปทุกขณะ

คำขอขอบคุณ

ผู้วิจัยขอขอบคุณสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา (สกอ.) ในฐานะผู้มอบทุนการศึกษา โครงการเครือข่ายเชิงกลยุทธ์เพื่อการผลิตและพัฒนาอาจารย์ในสถาบันอุดมศึกษา และกองทุนรัชดาภิเษกสมโภช จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในฐานะผู้มอบทุนสนับสนุนการวิจัย “ทุน 90 ปี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” สำหรับการศึกษาวิจัยในครั้งนี้

เอกสารอ้างอิง

- กาญจนา แก้วเทพ และคณะ. (2549). *ยึดหลักปักแน่นกับงานสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุขภาวะ*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ศรยุทธ เอี่ยมเอื้อยุทธ. (2552). เสี่ยงเพรียกจาก (คนใน) โลกศพ. *วิทยา* (2), 33-39.
- ศรีเลา เกษพรหม. (ม.ป.ป.). *ประเพณีชีวิตคนเมือง*. เชียงใหม่: มิ่งเมือง.
- สุทัศน์ ตันสุวรรณ. (2536). *ประเพณีการตายของชาวไทยเชื้อ บ้านแขวงบาดาล ตำบลแขวงบาดาล อำเภอสมเด็จ จังหวัดกาฬสินธุ์*. ปรินญาณิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- อภิธาน สมใจ. (2541). *งานศพล้านนา ประสานกห้สคิลิงค์สู่มัศพ*. เชียงใหม่: กลางเวียงการพิมพ์.
- Rothenbuhler, E.W. (1998). *Ritual Communication*. U.S.A.: Sage.